

л 2008

4802к

МАШХҮР-ЖҮСӨН

Шаририсий
7

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы

Мәшһүр Жүсіп

Қазақ тарихы

Шығармалары. 9 том

Павлодар 2006 ж.

ББК 63.3 (5 Каз)

М-37

М-37 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9 том. -

Павлодар, 2006 ж. 366 бет.

ISBN 9965-808-20-1

Тоғызыншы томда оның алдындағы сегізінші томда қамтылған Мәшһүр Жүсіптің қазақ тарихына қатысты жазғандарының жалғасы берілді. Онда Абылай ханға қатысты мәтіндер жалғасы келтірілумен бірге Кенесары, Наурызбай, қазақ батырларына т.с.с. қатысты тарихи мәтіндер топтастырылған

ББК 63.3 (5 Каз)

Редакциялық алқа:

Арын Е.М., Қирабаев С, Құсайынов А., Мәшһүр - Жүсіп Қ.П. (жауапты редактор), Қасқабасов С.А., Нұрғалиев Р., Әбусейітова М.Қ., Негимов С., Дәуітов С, Қамзабекұлы Д., Тұрышев А., Жүсіпов Н.Қ., Жүсіпов Е.Қ.

Рецензенттер:

А.С.Еспенбетов- М.Әуезов атындағы Семей университеті ректоры, фил.ғыл.докторы, профессор; Д.Ысқақұлы- фил.ғыл.докторы, профессор.
Кітапты араб жазуынан аударып, ғылыми түсініктер беріп, құрастырып, баспаға әзірлеген- Лаура Қуандыққызы Жүсіпова- тарих ғылымының кандидаты, доцент.

М 0503020905

00(05)-06

© Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 2006

Атасының аты білінбей, өзі аты шыққан ерлер (екінші нұсқа)

Әуелі –Адам ата атаның атын білуші жоқ. Қайдан білсін, первый человек болып, топырақтан жаратылды. Екінші- хазіреті Ғайса (Иса-Исус Л. Қ.) пайғамбарының атасының атын білуші жоқ. Құдірет патшалығын көрсету үшін он үш жасында атасыз туғызды. Үшінші- Хызыр (Қызыр) пайғамбар атасы аты жоқ, білуші және жоқ. Атасы бар шығар, шырт еткізіп айтушы жоқ. Төртінші- Ескендір Зұлқарнайынның атасының атын білуші жоқ. Бесінші – Шыңғыз (Шыңғыс) ханның атасының атын білуші жоқ.

Бағзы бір ата білемін дегендер: «Есукей Баһадүрдің баласы»- дейді. Ол бекер: Есугей - қалмақ. «Бір қалмақтың баласын осынша жұрт қалай басына көтереді?!»- депті. «Ишламболдағы (Стамбулдағы - Л. Қ.) –Ғұшмания нәсілінен. Басқа бұл Азиядағы хандардың асылы- Шыңғыс ханнан»- дейді. Нәсілінен Османияда- граф, ноғайда-князь, қазақ- төресі, -бәрі «Шыңғыс нәсілінен»- деседі..

Баһадүрден қыз туып, ол қыздан он бес жасқа жеткенде, отырған үйдің ішінде бір сағым түсіп, сол сағымнан буаз болып, бір ұл бала тауып, жасында жетімлікпен жиһан кезіп, жиырма жеті жаста Алла тағала: «Шыңғыз!»- деп, ат атанды. Мағынасы: «Хандардың ханы»- деген сөз.

Сондай атасыз, Құдайдың құдіретінің патшалығымен сағымнан болғанына заманындағы хал[ық]тың көзі жетіп, соның үшін тұқым-тұқымын жұрт басына көтеріп кетіпті.

Кеше Әмір Темір көреген қанша жұртты алғанда, Шыңғыс нәсілінен болған хандарды өлтіргенде, орнына сол Шыңғыс ата нәсілінен хан сайлап жүрді.

Бұл Шыңғыздан бері қарай әр кітапта мәшһүр мағлұм болған хандар дейді. Баршасы Шыңғыз нәсілінен дейді. Дүниені алған –ақыры немеренің немересі, баласы- арты қиямет қайымға шейін үзілмейді хандық-депті. Хулаку-мұның немересі. Заты қазақтан болғаннан: «Әмір Темір көреген»-дейді. Қанша жұртты алса да, хан аталған жоқ. Жақсы көргендер: «Әмір Темір - көреген»- дейді. Жек көргендер: «Темірлаң»- дейді. Кім болса, ол болсын, жаман кісі болған жоқ, жұрт аузына аты қалды. Дүниеде қанша қылған жақсылық артта қалды.

Алтыншы (хатыншы)- Алаша ханның атасының аты жоқ. Жетінші- Асан Қайғының атасын білуші жоқ. Сегізінші- Жиренше шешеннің [атасының атын] білуші жоқ. Тоғызыншы -Абылай ханның атасының атын білуші жоқ. Өзінің басына қойдырған тасында: «Абылай - Сүйеніш хан»- деп жазыпты. Ол Сүйеніш қай жерде хан болғанын, қайда жүргенін, хандық қылған[ын] ешкім білмейді депті.

Осындай атасының атын адам білмей, өздерінің аты шыққан жанлар көп дейді. Бағзы біреуден сұрасаң: «Білмеймін!»- дейді. Қыпшақ-Құрлыбай бидің баласы Досболдан атағым жүйрік дегенмен күншығыс жақтағы жұрттың біреуі ата сұрапты. Сонда өзінен Адам атаға шейін сырғытып айта беріпті. Адам атаға барғанда:

-Адам атасы кім?- дегенде,

-Адам атасы- Арсалаң да,- депті.

Естіп тұрған халайық та:

- Жарықтықтың атаға жүйрігін-ай!- депті. Адам атаның атасының аты «Арсалаң»- дегенде «Жүйрігін-ай!»- деп дүркірей жөнеліпті.

Үлкендердің айтқаны: «Осы казак, қалмак, қарақалпақ, естек, орыс, - барғысы бір ағайынды екен. Кенжесі орыс екен. Бала болған... екеуінің «Басы ауырады!»- деп, шашын алмады. «Маш...ы ауырады!»- деп, кестірмеді. Орыс жұртының шаш алдырмайтыны, ма...н кестірмейтін себебі- сол!»- депті.

Сонан кейінгіге қалды мирас боп: «Білуіміз жеткендігімен»- дейді.

Және казак жұртында бір сөз бар: «Ерден нақыл тимей, есек базарға сатуға жарамайды», - депті. Оның мәнісі: «Кім кім болсын, әулиелердің жәрдемі тиіп, қолдауымен кісі болады- дегенге келтіреді»-депті.

Қазак халқының қария[сы]: «Біз үш ханның баласымыз деп сөйлейді екен-депті.- Сейілхан, Жапалхан, Елхан. Сейілханнан- сегіз арыс түрікпен. Жапалханнан (Иафалханнан)-Майқы би. Майқы биден: Ноғай, Өзбек илан Сыбан. Өзбектің үш баласы: әуелі Мыңайыншы, Иұрыншы, Қырық дейді. Сыбаннан: Қазак пен Созак. Оның баласы- Қарақалпақ. Қазактан:Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Үш жүздің баласы қазактың атасы осы үшеуі екен,- деп те айтысады. Елханның балалары-Құндыгер жұрты. «Ол қайда?»- десең, Халифа қол астында қони... (аяғы жоқ).

Нұх кемесінен кейінгі әңгіме

Хазірет Нұх ғалайссаламның кемесі судан шығып, құрғаққа аяқ басқан күні Мұхаррам айының оныншы күні екен. Сонан ол күн: «Ғашұр күні»- аталып, Ғараб жұрты (иұрты) жыл басын «Мұхырам» -деп санап Ғашыр күнін мейрам қылған себебі- сол. Жұлдыз хисабында (хисебінде) хамалының бірінші күні болып, Ғажам жұрты (иұрты), Һиндистан хакімлері: «Жаңа күн»- деп, атын «Наурыз» қойып, жыл басы деп санаған.

xxx

Хазірет Нұх ғалайссаламның кемесі судан шығып, құрғаққа аяқ басқан күні, Мұхырам айының оныншы күні екен. Сонан ол күн: «Ғашұра» күні- ата-

лып, араб (ғараб) жұрты (иұрты) жыл басын «Мұхыррам»- деп санап, Ғашура күнін мейрам қылған себебі-сол. Жұлдыз есебінде (хисабында) хамалының бірінші күні болып, Ғажам жұрты, Һиндистан хакімлері (хакмалары) «жаңа күн»- деп, атын «Наурыз» қойып, жыл басы деп санаған. «Исус христити»- деп, дін тұтынғанлар хазірет Ғайса рухларының туған күнін ғыптарға (дәптерге) алып, число есебімен жыл басын ғынуар (январь - Л. Қ.) қылып санаған.

Біздің бірінші хамал деген күніміз март числосының тоғызына дәлмедәл келгендіктен, көк[те] темірқазық қандай болса, марттың тоғызы да наурызға сондай болып қалған.

Бір ұғатұғын сөз Құранда...

Ғад құмының ыалак болған сегіз күні сол марттың әуелгі сегіз күні екен. Бір жылдың ақырғы таусыншық сегіз күні болғаннан ол күнлерді «Аямғы жүз»- дейді. Қазақ: «Кемпірдің осырығы»- дейді. Сол сегіз күнгі желден аса сақлану керек.

Біздің қазақ Айды да білмейді, жұлдызды да білмейді, жылды тоқсан болғанда: «Жер мұз»- дейді. Отамалы, сәуірде қой қоздайды. Қыс болып, суық болса, ақпан мен қаңтар дейді. Жаз (иаз) болып, ыстық болса, шілде мен сарша тамыз дейді. Көкек деген құс шақырғанда, көкек айы деседі. Қыркүйек, мизам, ақырап. «Қазан, қараша, қауыс, // Кәрі-кұртанды тауыс!»- дейді. Жазғытұрым бұлт көрінсе, «Сәуірдің бұлты»- дейді. Дауыл болса, «Құралай»-дейді. Онан кейін дауыл, жауын болса, саратан, зауза дейді. Онан кейін салқын болса, «Үркердің толғағы», «Таразының туысы»- дейді. Онан соңғы салқынды сүмбіле (сінбіле)- дейді. Олақ сүмбіле, үлкен сүмбіле. Мұнан кейін жел болса, «Қыркүйектің қызыл желі»- дейді. «Қазанның қара дауылы»-дейді. Қоян ағарғанда, қошқардың күйегін алады. Оны «Күйек айы»- дейді. Соғым сояды, оны «Соғым айы»- дейді. Малдың балалаған айы дейді.

Қазақ айдың, күннің өткен, кеткенімен жұмысы жоқ. Көріп тұрған күнің-ие күн екенін мыңнан біреу-ақ біледі. Қазақша айдар қойылып, ат тағылған ай аты жоқ. Орыс қызметінде жүргені число есебін солар айтып жүреді. Қызмет те жоқ, жай жүргендері екі көзі малының көтінде. Сонан көзі де аса алмайды, өзі де аса алмайды. Басқа нәрсеге ой бөліп не керек, есі-дертің малда болсын дейді.

Он екі жыл- араб тілінде аттары (атлары): 1.Фара, бықра, сыд, рыниб, хұт, жите, хиыл, ғыным, қырдит, дыжажете, кәп, хынзир. 2. Мұш, кәу, піл-нік, хыркөш, маһи, мар, асыб, көсфінд, ымууна, мырых, іскі, хок. 3.Тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, опадар, қаракиік.

Қатындар тілінде:

Жорғалауық, әуке, діңкамен, жырық, шолпетер, ұзын шешей, туар, жандық, ойнарқы, құс баласы, ноқай, жертүртер.

Ғымалқа жұрты туралы

«Арзымықдасада» әуелі отын тұтынған Ғымалқа деген жұрт. Олардың басшысы Ғұжбынғиық еді. Қазақ ертегі қылып сөйлейді. «Ажымұлық»- дейді, үш мың үш жүз отыз үш [3333] кез бойы бар еді. Өзі үш мың жыл жасаған күні еді. Басқаларының бойлары: ұзыны сегіз жүз кез, ең қысқасы сексен кез болушы еді. Бұл Арзымықдасада мың шаһар, әр шаһарда мыңнан бау-бақша бар еді. Бір үзімнің (жүзімнің) зорлығы бес кісі қозғалта алмайтұғын еді. Бес кісі анарының жарты қабығын аударып, меңгере алмайтұғын еді. Бас өсімі сондай еді: бір қатын бес құрсақ көтеріп, әр құрсағында бесеуден жиырма бес бала табушы еді. Құдай тәбәрік отғылы Мұса каймалланы:

- Сонымен соғыс!- деп жарлық қылды.

Ғұжбынғиық бір тауды басына көтеріп:

- Мұсаның барлық жұртын осы таумен бастырып, қырамын!- деп, келе жатқанда, тау тесіліп, мойнына үйіліп, өзі буынып өлді. Мұны естіген соң, Ғымалқа жұртында үрей қалмай қорқып, Бағымбағурға жалынып, ол дұғамен Мұса каймалланың жолын байлап, қырық жыл тиасхырасында қалды.

Бұл сөздер тәпсір айтушыларының әңгіме қып сөйлегені. Құлатғалы Иақымад хылуаларыз әлім хадисте алты кітап: Аллалкім, Алайта, Арзы, Мықтасаны, Уалайт, Шам деген- төртеуі- оның айналасы делінген. Палестин делінген- әр дін деген уасхи рауаят: «Әрні уайлиа бит Әлмықдыш»- жыры делінген. Мысырдан аттанса (атланса) керек. Бастапқы әңгімесі Ферғауын мен сонда болды ғой.

Тағы бір дерек

Кианилерінің әуелі (уәлиі)- Кикбад, Рүстем. Мұның заманында Шыһуан аталған. Мұнан кейін - Кигауыс, мұнан кейін –Сауыс, мұнан кейін-Кенхысыру, Кыһирасып, Кіршасып, Быһмындара. Дарабаласы- Дара. Бұлардан бұрынғыны Бишдат атаған. Әуелі-Киомырыш. Онан кейін -һошың. Оғуз хан осылармен замандас.

Бұл Бишдаттан он бір кісі патшалық қылған. Нишанбор, Мірдасығһанды һошдік біна атым илеген. Фіратарғын мінор шіһре қаздырған. Тыһмасып, Кіршасып, Кианыдан тұрғызушыны тысқа кіші ханлық шаканилар айлеген. Бұлардан он тоғыз кісі жұрт біледі.

Төртінші тапқа Сасанилер жиырма тоғыз кісі ханлық қылған. Наушеруан ғаділ осылардан шыққан. Бәрі төрт мың үш жүз отыз алты жыл [4336], он ай дәуір сүрген. Бұлардан кейін дәуір Ғарабқа көшкен, дін ислам Зыһрор болып.

... мандіндараға шейін бір мың үш жүз жыл [1300] болған. Сонан бері жиылған қазына Ескендір [Александр] Зұлқарнайынға үйіліп, төгілген. Жүз сексен қазынахана екі жүз жылда зорға жиылып болған- жеті жүз мың төмен.

Былых-һушiң патшаның пайтахыты болған, мұның атын сұлтан Ибраһим ражим шаһар-тiлi қылды.

Ескендiр Зұлқарнайын Харасанда һырат шаһарны бiна айлады: «Дүние жүзiнiң төртiншi көгi сенде екен!»- деп, жерiн һуасин ұнатып, Шымырқанд шаһарыны бына айлады, Ри шаһарын бына айлады. Он екi мың күлаш жердi бiр «ағаш»- деп, шақырым жасау тарихын жасатты. Ескендрия шаһарын бына айлап, өзi ақырында сонда мыдпон болды.

«Бинисығыр» атауы мәні

«Жиутхион» кiтабының жiз далаууалының екi жүз он екiншi жыхиғасында Ибн Халхан турайнхында: «Рум елiн: «Бинисығыр»- делiнбегiнiң себебi неден?»- деп сұраушыға берген жауабы:

- Әуелгi заманларда Рум елiнiң бiр патшасы отқа күйiп өлген. Өртте қалып, қатыны жесiр қалған. Қалған жұрты өздi-өзi бiрiне-бiрi қимай, қатынға, әм (Оһым) патша орнына патша болуға, таласқан жұрт болып сөздi осыған қойған:

- Осы отырған бәрiмiзден басқа үстiмiзге кiм де кiм кiрiп келсе, соны патша сайлалық, һәм қатынды соған байлалық! - деген.

Сол заманда бiр саудагер Иемен уалаятынан Румға келген екен. Ол саудагердiң бiр Хыбыш күлы бар екен. Сол күл қожасынан қашып қорғалап, бой тасалау үшiн, отырған көптiң үстiне кiрiп келiптi. Көптiң iздеген жоғы табылды:

- Мiне, патшалық та осынiкi, қатын да осынiкi!- деп, сол кiрiп келген кiм болса, ол болсын, патша сайлап, қатынды қосып, таққа отырғызып, елге ие қылыпты. Күл қап-қара екен, қатын аппақ екен. Бұл екеуiнен туған бала сары болып туып, сонан өнiп-өрбiген тұқым: «Бинисығыр» (бинуласығыр)-атаныпты. Бiр уақытта баяғы Иемен жұртынан келген саудагер көрген заман танып:

- Менiң күлым едi!- деп даулағанда, күл:

- Рас айтады, мен мұның қашқан күлы едiм, мұны риза(ырза) қылындар!- деген соң, саудагердiң өзi не сұраса, соны берiп, риза қылыпты.

Рум патшаларының әуелгi туысы осындай екен. Қалай, бұрынғы жұрттың ынтымақшылы, ауызбiрлiгi: бiреуi не десе, өзгесi сүттей ұйып, қатықша қатып тұра қалады?!

«Қисыр»-фрынжи тiлi: қазақша: «Жетi пiрiң»- дейдi. Еуропада болған жұрттар: «Мұның «қисыр» аталғаны- толғатып тұрған қатын өлгенде, iште тулап тұрған баланы жарып алып, ол бала тiрi болып, жұрт билеп, патша болып, «Қисыр» атанған екен. Қазақшасы: «Жарып алды»- атанған. Сонда ол Қисыр мақтанғанда:

-Мен басқалардай а...нан шыққаным жоқ!- деп мақтанған екен.

Хазірет Ғайса рухолла мұның заманында туған екен. Сонан кейін Рум патшасы: «Қисыр»- аталды, Түрік патшасы: «Хақан»-аталды, парсы патшасы «Кісери»- аталды. Шам патшасы «Әркұл»- аталды, Қыбти патшасы Ферғұн аталды, Иемен патшасы Түбате аталды. Хыбыш патшасы Ныжаш аталды, Ферғана патшасы Жымшид аталды. Мысыр патшасы - дін исламмен мышрып болған күнде Сұлтан аталды, Шын патшасы Фигхор аталды.

Сүлеймен және Ғалы

1919-ншы жылда, қой жылы жұрт көзінен көрді. Ауызға алынған сөз періштенің құлағына шалынды. Сөз жерде қалмайды екен. Қанша заманнан бері сөйленіп келген сөз жұмбақ болып, бұл күнде шешілді, күніне жетпей жүр екен.

Хазірет Сүлеймен ға[лайссала]мға бір қатын тоқсан жүзік келтірген: баршасында «Сүлеймен» -аты бар.

Шикі сүт емген сан адам сол себептен көңіліне ие бола алмаған. Хазірет Хамзаның Хұсайын Ан хазіретіміз Мединеге әкетіп көмбекші болғанда, Уахид тауы сонынан бірге ере жүрген.

- Жаназасына кіреміз!- деп, сол үшін Уахидка қойылған.

Кербалада хазірет Ғаббастың күмбезінде бір қара құлынның басы мағыллық тұр. Тісінен басқа ағы жоқ, Жидда далада жатыр. Иесінен жәбір-жапа көрген түйелері сонда барып тығылады. Оны ешкім айдап ала алмайды, серзадалар сойып жеп пайдаланады, басқа кісіге жоқ.

Шам-Шәриптен шыққан Мұхаммедсадық бай ғимарат салған. Баласының аты-Ғыламхан. Әкбар Атлыхы етуге [қа]жыға бара жатып, барлық құлын бір қатынға садақа қылып, үйіне қайтып келіп, жатып алған. Сол жылғы «Жых-жихакбар»-аталған себебі сол ғарфа жұмға күнгі тұғыры келіп, әр бәзірінің ұғылына: «Сүлеймен- парсының ұғлы, Ғаділұғлы ғапіл»-деген. Имам Мұхаммед хынзия Ферғана зымниде өлген. «Сүлеймен парсы, не өлді пәлен жерге қойылды»- деген сөз жоқ.

Хазірет Сүлеймен ғалайссалам құмырсқаға сөйлескенде, жеті жыл жеп те салған, жеті жылда бидайдың жартысын жеген. Хазірет Ғалы Карималла ұжһа даладағы молаға түнегенде, көрген ғажаптары:

- Біріншісі- жақсы алма кісі қызығарлық, бірақ іші сасық.
- Екіншісі- қыран Хуан құс майта жеген.
- Үшіншісі- анасының қарнында жатып үрген күшіклер.
- Төртіншісі- жасанған қызлар.

Өнген мікір ьәм лытыз- ол, мына әлжібал хикаясы. Қатынлар мікірмен қырық жыл оқыдым деген молдаға бір қатынның қылған мікірі дыстия әлкіліби бір қатынның қолына кіріптар болған.

Еңсегей бойлы ер Есім хан (үшінші нұсқа)

Қазақ жұртының бұрынғы үлгілі билері сөз бастағанда: «Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы», - деп сөйлейді екен. Сол Есім хан Әз Жәнібектің тоғызының бірі, Едіге ханның немересі екен. Қазақ [жұ]ртына хан болып тұрғанда, қайтақыты Түркістан шаһары болған екен. Мұның заманында Ташкентте Қатаған деген жұрттың ханы- Тұрсын хан Есім ханға елші салып:

- Екеуміз тату-тәтті балдай боп тұрысалық. Күнбатыстан келген жауға мен төтеп берейін, күншығыс жақтағы жауға сен кедергі болып тұр. Менен қосын ал, жабдық ал, азық ал, сөйт те ұлы Ертістің басынан түсіп, аяғынан бір-ақ шық, онан бергі жер өзімізге қарап қалсын!»- деген соң, Есім хан: - Жарайды, болса, болсын,- дейді.- Мен сенен қосын да алмаймын, азық та алмаймын, жабдық та алмаймын. Өз күшім өзіме жетерлік. Тек сен менің қалған жұртыма көзіңнің қырын салып тұрсаң болады,- депті. Тұр[сын] ханмен уағдаласып, мың кісімен күннің шығысына қарай жүріп кетті: «Ұлы Ертіс басынан түсіп, аяғынан бір-ақ шығамын!»- деп, Сарыарқаны қам жарып келе жатқан бетінде Шідерті деген өзеннің бойында бір жалғыз қара көрді дейді. «Елсіз жерде не қылған жан жүреді? Бұл аң болса, біреу-екеу көрінеді. Иа, кертағы шығар?»,- деп, аттарын аунап-қунасын деп, шідер салып, қоя береді аттарын. Сөйтті де қаннен-қаперсіз жатып қалды. Сөйтсе, ол көрінген қара кертағы емес, қалмақтың қарауылшысы екен. Бұлар қам жатқанында, аттарын қуып алып кетті дейді. Айдалада: «Дат!»- десіп қалды, мың кісі бәрі жаяу қалыпты дейді.

Мінгені Есім ханның Алабел-ді,
Бойында Шідертінің қара көрді.
Көрінген сол қараны: «Кертағы»-деп,
Аттарын шідер салып қоя берді.

Жаяу жүгіріпті, олай-бұлай жүгіріп, әр төбеге бір-бірлеп,- бәрі шықты. Шыққан[мен] неме[не], дәнеме айдық айдалада жаяу қап қаңғырыпты. Тоғыз күндей сандалып әуре болып, дәнеме таба алмай, Еңсегей бойлы ер Есім оныншы күні болғанда:

- Кел, жігіттер, бұл жерде жатып қырылмалық. Жаныма талапкер жігіт еріндер. Мен оның атпен он күн, он түн жүргенін бір күн, бір түнде жаяу жетемін!- деді.

Өзінен басқа... ермек болды.

Біреу айтты:

- Мен үш күн, үш түнде жетемін,- деді. Біреуі:

- Мен он күнде жетемін,- дейді. Өзгесі айтты:

- Атты кісінің он күн жүрген жеріне біз айында жетеміз,- деді.

- Һәм жылында жетсек, жаман емес- деді.

Сонда тұрып Есім хан:

- Кел, батырлар, ер басына бір таяқ алындар. Жаудан аман қайтқаның жинап салындар. Қайтқандарың таяқтарыңды алындар. Белгі сол болсын!- деді.- Қалғаның жеткен бек есебін сонан білерміз,- деді. Мен бұл күн... жөнелсем, кешке ел жата жетем,- деді.- Он күн жүріп барған жеріне,- деді. Он күн жүріп барса, көш[пей] жатады,- деді.- Он күндік атпен келген жерге жаяу жете ме?- депті. Және он күндік [жерге] қандай жан келеді?! Үш түнде келетін сені де тосамын, дәл он күн болғанда, үшеуі қумақшы болып, қолмен амандасып жөнелді.- Көкала астыма түссе, жауға тиемін, егер түспесе, көрген-көріскеніміз осы!- дейді. Етек-жеңін беліне түріп алып, кешке көз байлана жетіп келді. Қалмақтың [он күн] атпен жүрген жеріне келсе, бір қопаны айнала түсіп, соған [бұлардың] аттарын, Һәм өз аттарын-бәрін қопаға тығып, шыр айналып жатқан екен. Көкаланы іздеп (іздеп), таң білінгенше іздеп (іздеп), таба алмай, қопаның бір берік жеріне кіріп жатты дейді. Сол жатқаннан көз байланғанша жатып, өз орнына келіп, о жер, бұл жерді қарап ортасында бір қосқа келсе, Көкаланы басын байлап, босағаға басын тығып, аяғынан бекітіп, екі-үш адам күзетіп, шылбырын қолына ұстап отыра[ды] екен. Үш жігіт етлерін жеп, қолдарын сүртіп отырып, үшеуі де жауырыншы екен, кезек-кезек жауырын қарап отыр екен дейді. Сонда Есім хан жетіп келіп, тұра қалды.

[Қалмақтың] ханы қопаның ортасына қонып, үш салдығы бар қасында қопаның ортасындағы аралға тігіп, Көкаланы ер тоқымы бірлан түн болғанда босағадан басын кіргізіп, қостың ішіне шылбырынан ұстап отырады екен. Егер айқай шықса, не нәрсе болса, талқанын шығарып тұрмайды, үзіп кетеді екен. Себебі Есім ханның Көкаласының даңқы бұрын қалмаққа әбден танымал болған екен. Сонда қостың ішінде отырған қалмақтың ханы үш жолдасымен етін жесіп отыр екен. Етті жеп болған қолындағы пышақтарын жерге тігіп қойған екен дейді. Қалмақтың біреуі жауырынға қарады да:

- Есім хан алақтап, е[те]гі желбеңдеп қарап жүр екен,- дейді.

Онан және біреуі көре сала айтыпты:

- Есім хан Көкаланың артында тақау тұр емес пе?- депті.

Үшінші біреуі жауырынды қолына ала салып қарап:

- Япырым-ай, еңсегей бойлы ер [Есім хан] Көкаланың артында ма, бауырында ма, астына кіріп отыр ма, қалай?- депті.

- Мына сонша жерге жаяу қалай келеді?- деді.

«Соны айтып отырғанда, қауіп етіп, сескеніп тығылдым,- дейді: «Шығып қалар ма?»- деп, Көкаланың бауырының астына кіріп отыра қалдым», - депті.

Мені сонша жерге жаяу жүріп келеді деген ойында бар дейсің бе, жауырынға түскенін өз[іл] қылысып отыра берді. Және біреуі алып қарады дейді:

- Сендер не білдіңдер, не шатып отырсыңдар? Еңсегей бойлы ер Есім Көкаланың үстінде ме, шылбырдың түбін шұлықтан қиды ма?-дегенде, үстіне мініп алдым да, тұра қалдым: «Енді не дер екен?»-деп. Тұрып едім, біреуі айтты:

-Шылбырды, нанбасан, тартшы шылбыр!- депті,- дегенде, мен айғай салып, дөңгелек шыр айналып, жатқан қопадан дөңгелек тұяқтан дәнеме тастамай кудым да шықтым!- депті.

Соңынан келген үш жаяу да тосып жатыр екен, бір-бір атты мініп, олар да бір-бірімізге ұранменен қопада көп әскер қанша екенін білмейміз, түнде шулап, үйіліп-төгіліп қалды да, [бізд]ер айғайлап, кудым да шықтым, дәнеме қалмады-ау!-деп, ... жолдасыменен бәріміз жолығып, байтақ далаға шыққаннан соң, ... өзіміздікінен басқа ... жүріп отырып, жолдасымыз жатқан жеріне... (аяғы жоқ Л. Қ.)

Абылайдың алғаш көзге түсуі (екінші нұсқа)

Абылайдың жиырмаға жетпеген бала боздақ күнінде, қасында Ораздық деген сарт жолдасы бар, Есіл бойында Атығай, Қарауыл деген елге, Дәулеткелді байдікіне келіп, жылқы бағып, жылқышы болып жүріпті. Ата-тегін ешкім сұрамапты. «Жайың кімсің?»- деген жанға атым «Сабалақ»-дейді. Бір күні бай бәйбішесіне айтыпты:

- Мұны басқа малшыдай көрме,- депті.- Осы Сабалақты күте гөр,- дейді.

- «Қалайша?»- десең, ...ын аш жүрсе де, өз қолыменен бір ас құйып ішпейді. Және жарты аяқ ас ішсе де, сарқытын кішкене ішпейді,-дейді.

-Және жерге отырмайды. Және-дағы [киі]мін шешіп, астына салып отырады,- д[ейді].- [Жер]ге отырғанда, бас алға алуан ғамалы кем... кырдың астына барып отырады,- дейді.-Және өзі ұйықтаса, үсті шырақ жаққандай жап-жарық болып тұрады,- дейді.- Шамшырақ болса керек.

Сол бір кезде қазақтың жылқысын қарақа[лм]ақ Қатысыбан деген жау алып, Қазақ ұран шақырып, әу десіп қуғыншы болып, атқа мінді.

Қазақтың батырларының аты: Қаракерей-Қабанбай, Қанжығалы-Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұғлы Жәнібек, Көкжарлы көкжал Барак, Шанышқылы-Бердіқожа батыр, Сырым- Малайсары батыр, Керей-Уақтан шыққан: Сары, Баян батыр,- бәрі аттанып қалмаққа барса, шеп құрып, қалмақ айналасын қорған қылып, соның аузына жайнатып жасау төгіп, қыз-

келіншек қойып,... батырлары қызығып шапса, ар жағында бұғып [жатқан] мергендері атып тастап, қазақ ... батып, салы суға кетіп «сасық қамал» бол[ып]... ала алмай, салы суға кетіп қайтпақ болыпты.

Сонда жылқының соңынан қалмаған жылқышылардың бірі- Сабалақ қазақтың қайтарына көзі жеткен соң, көптен оңашаға шығып, аттан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап, ту қылып:

- Абылай, Абылай!- деп, қалмақтың қорғанына жалғыз барып, кіріп кетті,-десіпті. Құдайдың құдіретінің тамашасы- өзіне атса, оқ өтпейді; шапса, қылыш өтпейді,- деді. Кірген жерін- есік, шыққа[н] жерін тесік қылып, жападан-жалғыз қалмақтың қамалын жылқының жусау тезегіндей қылып, топырлатып тастаған соң, қазақ батырлары тұс-тұсынан кіріп, қалмақты жетім-жесір қылып, талап, шауып, шаш етегінен қарық болып қайтты да, жауды жеңіп, көңілдері бас[ылға]н соң, Арғын, Найманның батырлары:

- Кеше бізден айтылмаған ар[уақ], шақырылмаған ұран қалмады. Бәрі дәнеме жарамады... Өзі жалғыз болса да, тегі, заты кім белгісіз жұр[ттан] бәрімізден бақ талайы жоғары, аруағы күш[ті].

Бұрынғының сөзі бар-ды: «Қой асығы дем[е] ... жақса, сақа ғой!» .

... - [кө]терелік,- дейді, әу десіп, уағда қылды да, байдың іргесіне [а]лып келіп, отау тіккізіп, алты қанат, алты қатын алып берді де, онан соң ақ кигізге орап, өзін хан көтерді дейді.

Абылайдың алғаш көзге түсуі (үшінші нұсқа)

Он екі жасар бала күнінде қасында Оразаулық деген сарт бар, екеуі Түркістан шаһарына келіп, Әбілмәмбет (Әбуәлмәмбет) патшаға қызметкершілік қылды. Ол жерде орнығып тұра алмай, Ұлы жүз: Үйсін-Төле бидің түйесін бағып жүрді. Онда да байырлап тұра алмады. Сарыарқаға шығып, Атығай, Қарауыл деген елдің ішіне келіп, Дәулеткелді байдың жылқысын бақты. «Атың кім?»- деп сұрағанға: «Атым- Сабалақ»,- депті. Бай бәйбішесіне айтыпты:

- Өзге жалшыдай көрме мұны, күте гөр! Осы Сабалақ анық сарт емес. Ана Оразаулық сарт болса болар: көзі алақандай, табаны түйенің табанындай жап-жалпақ болып, беті қызыл бала болса, көзі соны ішіп-жеп, аузынан суы ағып, ессіз, түссіз болып отыра береді. Мынау Сабалақтың еш нәрсемен ісі жоқ, ойлағаны-ғақыл- ой, езу тартып күлмейді, қабағын шытып кейімейді. Алты күн, алты түн аш жүрсе де, өз қолымен құйып ас ішпейді. Және жарты аяқ ас ішсе де, сарқытын кісіге бермесе, көңілі көншімейді. Жерге бір отыр-

майды, дәнеме таба алмаса, сайын далада болса да, киімін астына шешіп салып отырады. Және ұйықтап жатқанда, үсті жап-жарық болып тұрады. Сыйлап ұстай гөр: қасиеті болып, бір нәрсесіне ұшырап қалып жүрмейік!- дейді.

Сол уақытта қазақтың жылқысын түп көтере қара қалмақ Қатысыбан деген жау алды. Қазақ: «Қыл құйрық!»- деп, аттанды. Қаракерей: Қабанбай, Қанжығалы: Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұғлы Жәнібек, Көкжарлы-көкжал Барақ, Шанышқылы: Бердіқожа, Сырым: Малайсары, Керей, Уақтан шыққан: Сары, Баян,- бәрі аттанып, қалмаққа барса, қалмақ шеп құрып, айнала-сын қорған қылып, шептің аузына жайнатып жасау төгіп, қыз-келіншек қойып, қазақтың батырлары жасауға қызығып шапса, ар жағында бұғып жатқан мергендері атып тастап, қалмақ қазаққа алдырмайды. Неше күн жатып, «сасық қамал» болып, қалмақтан жылқысын айыра алмай, салы суға кетіп, қайтпақшы болыпты. Сонда жылқының соңынан қалмай қуған жылқышы Сабалақ қазақтардың қайтарына көзі жеткен соң, көптен оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап, ту қылып, қалмақтың қамалына:

- Абылай! Абылай!- деп, жалғыз барып кіріп кетті дейді.

Құданың құдіретінің шеберлігінің тамашасы- өзіне атса, оқ өтпейді, шапса, қылыш өтпейді. «Кірген жерін- есік, шыққан жерін тесік»- қылып, жападан-жалғыз өзі қалмақтың қамалын бұзып, жылқының жусау тезегіндей топырлатып тастаған соң, қазақтың батырлары тұс-тұсынан кіріп, қалмақты жебір-жесір қылып, шауып, талап, шаш етекпен олжаға қарық болысып қайтысыпты.

Жауды жеңіп, көңілдері тынған соң, Арғын, Найманның батырлары:

- Кеше бізден айтылмаған аруақ, шақырылмаған ұран қалған жоқ. Бәрі дәнемеге жарамай, бұл өзі жалғыз болса да, тегі, заты кім екен? Белгісіз болса да, бәрімізден бақ - талайы жоғары, аруағы күшті екен! Бұрынғының сөзі бар еді: «Қой асығы деме, қолайыңа жақса, сақа қой!»- деп еді. Кел, осыны хан көтерейік!- деп, әу десіп, Атығай, Қарауылдың ортасына алып келіп, ақ отау көтеріп, алты қатын алып беріп, ақ кигізге салып, хан көтерген екен.

Тобылбай бидің баласы Арыстан ақын қолға түскенде, Кенесары ханға айтқан:

Кенехан, жақсы көрсең, қарашыңмын,

Жек көрсең де, өзіңнің алашыңмын!

Атаңа алты қатын алып берген

Атығай, Қарауылдың баласымын!- деп, сонда өзін өлтірткелі отырған Кене хан көзінің жасын төгіп-төгіп жіберіп:

- Батыр, қалағаныңды ал!- деп, астына- ат, жетегіне- түйе, мойнына - берен мылтық, қасына отыз жігіт жолдас беріп, еліне алып барғызып салған екен.

Абылай ханның қазаққа алғаш хан болған жері- осы. Сол күнде жиырма жаста екен. Өзі өлгенше, өмірі қарығанша тұрағы Көкшетауда болған. Ол сөз бәм Арыстан ақынның өлеңінде бар:

Қылады Мекержіде байлар сауда,
Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда.
Сұрасаң Абылайда тұрған жерін,
Хан болды қырық сегіз жыл Көкшетауда.

Бұл Сарыарқаны бұрынғы уақытта Ноғайлы билеп-төстеп, қоныс қылған екен. Сонда Ноғайлының байлығы қалыптан асып кеткендігі сондай: «Қымыз өзені- деген өзен болсын!»- деп, Қылшақты деген өзенді қымыз құйып ағызу үшін қазған екен. «Қымыз көлі»- деген көл қыламыз!»- деп, саумал көлді тақырлап, қымыз құйған екен. О да тасып, төгіліп, күндердің күні болғанда, сол қонысын иеленіп қалған кейінгі жұрттан тіленшілік қылып, қайыршы болды. Онан соң қалмақ билеп-төстеп, мекен қылған екен. Әр жердегі үйілген оба- қалмақтардың өлгеніне шығарған жаназасы. Қалмақ тасқа табынады. Сол табынып жүрген тасымен өліктерін бастырып кетеді. Көп үйілген обалар- хандарының, жайсаңдарының жаназа тасы, аз үйілген- жай кісілерінікі. Бұлардың Сарыарқаны иеленіп жүрген заманы –қарақалмақ: Қатысыбан қонтажының тұсында. Он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт- «Аюкенің ауыр қолы»- атанған тұста құба қалмақтың ханы Қалдан Шерін тұсында.

Қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аударған, басына кара қан жаудырған Абылай хан екен. Абылай заманында сүрген дәуренді қазақбайдың баласы Абылайдан бұрын Адам атаға шейін көрген емес.

Ғаламда он сегіз мың жан болыпты,
Бұл сөзім білгендерге таң болыпты.
Жігіттер, құлақ қойып тыңдасаңыз,
Қазақта Абылайдай хан болыпты!

- деп, өлеңге шыққан Абылай- осы.

Қазыбек би елшілігі (екінші нұсқа)

Абылай қазаққа хан болып тұрған кезде Қалдан Шерін[ге] елші жіберген екен. Сонда Қалдан Шеріннің ханымы Қарабас ханымға айтқан екен:

-Қазақтан келген елшінің ішін аралап көр. Бітім алуға жарарлық кісісі бар ма екен? Тұрарлық кісі бар болса, сынап алып кел,- деді.- Бітім алып қайтарлық кісісі жоқ болса, мені көрсетпей, қайырып жіберіндер: «Түзу сөз білерлік біреуін жіберсін!»- деп,- деген соң, Қарабас ханым аралап, тандап, төрт кісіні алып, Қалдан Шеріннің алдына келді дейді.

Біреуі- Қаз дауысты Қазыбек, біреуі- Айдабол баласы Тайкелтір, бірі- Балтакерей:Тұрсынбай, бірі- Шақшақұлы Жәнібек. Сонда Қалдан Шерін ханымынан сұрапты:

-Бұларды не себебіңмен алып келдің?- деп.

Сонда Қарабас ханым айтты дейді:

-Мынау отырған- Қаз дауысты Қазыбек ұйықтағанда, екі қолын екі жаққа, екі аяғын екі [жаққа] жіберіп, керген төстіктей боп жатады екен. Оның мәнісі: «Дүниенің [төрт] бұрышын қарап туған ұлмын!»- дегені. Қара бақайына шейін құт екен!- дейді.-Өлгенде арулаған жерін басып өткен ел бай болар,- дейді.- Мынау отырған- Тайкелтір. Кішкене қолының ұшы екі иір біткен екен. Өнері қара саннан келеді екен,- дейді.-Мынау отырған- Балтакерей:Тұрсынбай. Құлағы жоқ, шұнақ; құйрығы шолақ: ерлігінде міні жоқ, еңбегінде-кінә, тілегінде міні жоқ, жалғыз-ақ жауы желкесінде екен. Онан басқа қорқар нәрсесі болмаса керек,- дейді.-Мынау отырған-Жәнібек: екі аяқты, бір бастының сырттаны екен!- дейді.- Өзінің оққағары бар. Күнінде ыңыршағыңды отқа жағып, бақайшағыңның майын шағатұғын осы екен!- дейді.

Сонда Қалдан Шерін:

- Осыны өлтіріп тастасам, қайтеді?- дейді.

Сонда ханымы айтты:

- Ханның ақылы баланың шүметейімен бір бәс,- дейді екен,- деп. Ханым айтты:

- «Қазақ, қалмақтың тыйышлығы болсын!-деп,-елші жіберсін,- десіп, келген елшіні: «Өлтірсек, қайтеді?»- дейсін. Сона[у] тұрған төртеуі дүниенің төрт тіреуіндей кісілер емес пе?! «Атса-мылтық, шапса, қылыш өтпейтін; отқа салса, күймейтін; суға салса, батпайтын!»-деп, осындай жандарды айтады депті,- дейді.

Қалдан Шерін сонда бұл төртеуіне- ер басына тоқсан жесірді ... берген екен дейді. Бұрын қазақ, қалмақ арасында атыс-шабындылықта түскендерді мал беріп сатып алады екен. Бұл жолы бұлар сатусыз алып кайтты дейді. Сонда бір келіншек қатын:

-Би ағалар-ау ,-деп, Қазыбекке,- мен қалып барамын!- дегенде, ханнан сұрап алған екен!- депті.

Қазыбек және қалмақ ханы

Абылай ханның заманында қалмақтың Қоңтажы деген ханы қалың қолмен келіп, бейбіт жатқан қазақ елінің бір шетін шауып алып кетіпті. Қоралы қой, үйірлі, қосты жылқы, «күл» қылам деп ұл, «күн» - қыз әкетеді. Сол уақытта қазақ жиылып, Абылай ханға келіп ақылдасыпты. Абылай хан айтты:

- Шабыспақ оңай, табыспақ қиын. Елші жіберіп, алдынан өтейік. Бітімге келсе, оны көрейік. Ант өзіне ауар. «Ант аумай, ат жүгірмейді»- деген, еліміздің ісі әділ екеніне басқа халықтардың көзі жетсін! Ісі әділ елдің туы жығылып, сағы сынбайды. Жолы өлсе де, сөз бермейтін шешенімізбен, жол бермейтін көсемімізбен – «Қол бастаған батырмын, мың кісіге татырмын!»- деген, айтқаныма көнбегенді, күшпен жөнге салып жатырмын!- деп, кеудесін қағатын қоңтажы емес пе?!

Ол қоңтажымен жауласқан елдің адамдары алдына барса, теп-тегіс өлтіреді де, аттарын жылқысына қостыра салады екен. «Сол қоңтажыға мен барамын!»- деген адамдардан білегі жуан батырлар мен сөз білетін шешендерден бір жүз кісі елші жиналып барғалы жатады екен. Ол кезде Қазыбек тайға мініп жүретін 15 жасар бала екен. Тайын: «Тай бәйгесіне қосып болдым ғой, енді ат бәйгесіне де бір қосып көрейін!»- деп едім!»- деп, Абылайға айтайын!»- деп, тайына мініп келген екен. Сонда Қазыбек бала айтқан екен Абылай ханға:

- Хан тақсыр, мына тайымды тай бәйгесіне- болдым, енді ат бәйгесіне де бір қосылып, көргім келіп тұр,- деп,- осы елшілермен бірге мен де [барайыншы!]- депті.

Абылай хан балаға назарын салып, біраз карап, тоқтап тұрды да:

-Талабың да жақсы екен, тайың да жақсы екен! Меселің қайтпасын, барсаң, бар, балам, жолың болсын!»- депті.

Бозқырау түскен күзгі мезгіл екен. Сонау Тарбағатай тауының таң жағы да, Алтай тауының оң жағы- қоңтажының еліне қазақтан тайға мінген елші болып баруға бала да жүз кісінің бірі болып жүріп кетіп барады. Көп аттың дүбіріне де делебесі қозған Телқоңыр тай ортекедей ойнап, әлсін-әлсін дамылсыз аспанға қарғып шаптығады. Абылай хан көңіл көзін аударып, балаға карап, тайға мінген баланы қызық көрді ме, әлде баланың шалымын байқайын деді ме, Абылай хан баланы өз қатарына шақырып алып:

- Бала, атшы болғың келе ме, басшы болғың келе ме?»- деп сұрапты.

Сонда бала көп ойланбай-ақ:

- Жол көрген ағаларым тұрғанда, қайдан басшы боламын? Атшы болсам да, жарайды ғой!»- деп, қысқартып тоқтады.

Сонда Абылай хан күліп:

- Дұрыс, балам, дұрыс-ақ!»- деген.- Алғашқы жүрісің атшылықтан басталсын!»- деген екен.

Бір күндік жерге дейін елшілерді шығарып салып, бір дөңнің басына келгенде, Абылай хан жұрттың бәрін тоқтатып, аттан түсіп отырып былай депті:

- Мен бір-екі ауыз сөз айтайын. Естерінде болсын, батыр болып қол бастау, көсем болып, ел бастау оңай жұмыс емес. Осының бәрінен ел тағдырын

шешетін сөз қиынырақ. «Жауластырмақ- жаушыдан, елдестіркөк- елшіден!»- деген. «Ел тағдырын қылыштың жүзімен де, шешеннің сөзімен де шешетін кез болады!»- деген. «Айтылған сөз атылған оқпен тең»- деген. Оны қайтып ала алмайтын уақыттар болады, байқап сөйлендер!- деп айтып.- Жауды өлтіруге де болады. Қоңтажыға құлақ кесті құл емес екенімізді естен де шығармандар! Жау алдында жасық елдің адамына ұқсамандар! «Таудағы түлкіні табындағы тазы алар, // Тозғындаған аққуды шалғындаған қаз алар!» Бірліктерің берік болсын, үлкендеріңді сыйландар, орынды жерде кішінің де сөзін тыңдандар! Басшыларың – Тайкелтір би болсын, атшыларың мына тайлы бала болсын!- депті. Атшыдан бастап, басшыға дейін ел намысы есте болсын. Намыс үшін бара жатқан елші екендіктерің естерінде болсын! Қоңтажы икемге келетін болса, асықпандар. Егер де икемге келмесе, қар суы кеппей, келетін болыңдар! Ал, жолдарың болсын, барыңдар!- деп, Абылай хан дөң басында тұрып қалыпты.

Елшілер: «Қоңтажының елі, қайдасың?»- деп, жүріп кете барды. Жолаушылар бірнеше күн жол жүріп, боранды күндерді бастарынан өткізіп, аязды күндерде аттарына қар тепкізіп, асу белдерден, суы ащы көлдерден өтіп, бір күндерде қалмақтың елінің шетіне де жетті. «Сұрай-сұрай Меккеге барады»- дегендей, қалмақтың [еліне] келіпті.

Келген елшілерді қонақ үйіне түсірмей, қойшыларының үйлеріне бөліп-бөліп қондыра салады. Тайлы бала тайынан түспей, аттарды күзетіп, далада оны ханның ханымы көріп тұрыпты. Қоңтажы хан түнде өзінің уәзірлерін жиып алып, ақылдасады:

- Тайына мінгізіп бала жібергені Абылайдың мені мазақ еткені ғой!- деп, -Осылармен көп сөйлеспей, әуре болғанша, түгел қырып тастап, тыйыш отырсам қайтеді?!- депті. Уәзірлері:

- Мақұл, мақұл!- депті. Сонда ханның ханымы отырып:

- Тақсыр хан, бір ауыз сөз берсеңші!- депті.

- Айтыңыз!- дегенде, ханымның айтқаны:

- Тай дегеніңіз тұлпар болып жүрмесін, бала дегеніңіз сұңқар болып жүрмесін! Қазақ деген қабырғалы, қалың ел: жүз кісіні өлтіріп, жайлана алмассыз, жүз атты жылқыға пайдалана алмассыз. Алдыңызға бір елдің елшісі келіп отырғанда, хандық қалпыңызды сақтаңыз. «Елшіні бұрынғы-соңғы заманнан өлтіруге жол жоқ!»- деген.

Хан біраз ойланып:

- Олай болса, осы жүз кісінің ішінде - өзіме-өзі, сөзіме сөзі лайық келетін адам болса, сөйлесермін. Болмаса, аман-есен еліне қайтарып жіберермін!- депті.- Ертең елшілерді алдыма келтіріңдер, бет-аузын көрейін, көріп отырып, сыбағаларын берейін!- депті.

Ертеңінде елшілер ханның ордасына келді. Елшілер отырар-отырмастан, хан көлбеп жатқан аяғын жимастан:

- Уа, неге келдіңдер?- деп сұрапты.

Тайкелтір би майдалап сөйлейтін бақпа адам екен:

«Е дегеннен ақтарылмай, ханның көмейін байқайын» - деп мынаны айтқан екен:

- Өгізді өлеңге байлап, өрлікті төменге байлап, алдыңызға келіп отырмыз, алдияр хан!- деп, сөзді ханға тастайды.

Тайкелтірдің кішірейе сөйлеуі: «Ханның мерейін өсіре сөйлейін, әйтпесе хан шамдана түсуіне де жол ашар!»

Өзінен әлсізді, аузына қалып салып, жаман үйренген әдетпен, тәкаппар шіркін, жантайып жатқан қалпында мынаны айтқан:

- Кешке дейін бір жауабын берермін. Жауап бермесем, ат-көліктерің аманында елдеріңе қайта беріңдер!- деп, қолын есікке қарай бір сілтеді де, сөзді келтесінен қиып тастады.

Кесіліп қалған сөзді іле жалғай алмай, Тайкелтір би сәл едірейіп қалғандай болады. Сол кезде босағада отырған бала орнынан атып түрегеліп мынаны айтқан:

- Ел ебелек емес,

Ер көбелек емес, дат!- депті.

Хан көзінің астымен сүзе қарап:

- Кім едің?- дегенде, бала кідірместен:

- Мен өзім, халқым- қазақ, руым- Қаракесек, әкем аты- Келдібек, өзім атым- Қазыбек. Елде жүргенде, балалардың басшысы едім, қазір ағаларымның атшысымын. Тай бәйгесінен шығып, ат бәйгесіне бірінші рет қосылып тұрмын!- депті.

- Уа, датыңды айт!- депті, хан сұқ қолымен өзінің алдына нұсқапты.

Бала адымдап басып ханның алдына барады да, ханның көзінен көзін айырмай мынаны айтқан екен:

- Қазақ деген мал баққан, Сарыарқада қаздай қалқып, үйректтей жүзіп, теңіздей көлдерді, ұзын, ұзақ өзенді, көк майса көгорай шалғында, сахара салқында ел жайлап шалқып жатқан елміз. «Елімізден қашпасын!»- деп, «Жерімізді жау шаппасын!»- деп, найзамызға үкі таққан елміз. Жау аяғына басылмаған ел боламыз. Досымызды сақтай білген, дәм-тұзын ақтай білген ел боламыз. Ұл туса, атадан: «Құл болам!»-деп тумайды. Анадан қыз туса: «Күн болам!»- деп тумайды. Ұл менен қыз сенің тұтқынында отырса, оларды азат етпей тынбайды.

Қатты болсаң, темір шығарсың.

Сен темір болсаң, мен көмір,

Еріткелі келгенмін.
Екі елдің арасын
Теліткелі келгенмін!
Сен көктегі құс болсаң,
Мен іліп тастар сұңқармын.
Сен жердегі аңның жүйрігі құлан болсаң,
Мен қуып жетіп соғар тұлпармын!

Бала сөйлеген сайын ханның көзі бажырайып, қарай береді.

- Сен қабылан болсаң, мен-жолбарыс,
Алысқалы келгенмін!
Жау тілегенге
Жасыл туса еді,- деген,
Ел болып, шабысқалы келгенмін!
Елімнің шетіне ойран салған өзің:
Бітім беретін болсаң,
Айыбыңды мойындап, бітім бер!
Болмаса, тұрысатын жерінді айт,
Шабысқалы келгенмін!- депті.

Хан бажырайған бойымен отырыпты да қалыпты. Баланың сөзі біткеннен есін жиғандай болып, тамсанып:

- Япыр-ай, дауысың қаздың дауысындай екен! Қазақ деген елдің дауысы қаз дауысты екен,- деп,- Сенің атың «Қаз дауысты Қазыбек» болсын, менің қасыма келіп отыршы!- деп, хан қағыла түсіп орын беріпті.

Сонда Қазыбек:

- Біздің елімізде кіші үлкенін сыйлайды. Ағаларым төрде отырса, менікінің уақасы жоқ!-деп, жалт бұрылып, орнына қайта келіп отырыпты.

Абжыланмен арбасып отырғандай, елшілердің көңілі бір сонда ғана көтеріліп, дұшпан алдында мерейі үстем бола беріпті. Әлгіде ғана айбат шегіп отырған ызбарлы хан қалбаң қағып, орнынан ұшып тұрыпты да, уәзірлеріне:

-Мына елшілерді қонақ үйге апарыңдаршы! Жол жүріп, ат соғып, шаршап келді ғой, тынықсын!- депті.

Сөйтіп ісі әділ елдің елшілерінің қадірлі сөздері қылышынан қан тамған ханды қалбаң қақтырыпты. Қоңтажы хан қанша бойлауық, кереуыз болғанмен, лажсыз көніпті. Тұтқындағыларды босатып, тартып әкеткен мал-мүліктерін айып-анжысымен қайтармақ болып, жегенін қайта құсып, ханға оңай болып па, шауып алып кеткен мал-мүліктерді түгелдеп, жиып болғанша, көктем де келіп қалыпты. Елшілерді еліне қайтарысуға ыңғайланады. Елшілерді құрметтеп аттандырып салуға көп халық жиналады. Екі елдің адамдары қош айтысып, айрылайын деп тұрғанда, қазақтың тұтқынға [түскен] бір жас жігіті келіп, көпке арыз айтады:

- Мен елдің жылқышысымын. Жылқы бағып жүргенімде Қоңтажының қолы келіп, басып алды да, мені тұтқын етіп алып кетті. Осында келген соң, бір уәзірі үстімдегі тонымды тартып алды. Еркіммен бермеп едім, ұрып тісімді сындырды. Жаныма балаған атымды тартып алды. Мына қайтып бара жатқан жылқының ішінде көрінбейді. Күрек тісім сынып, көңілім бұзылды. Киімнен айрылып, көркім бұзылды. Атымнан айрылып, ұйқым бұзылды. Мінеки, жиылған хан, қара, көпшілік, осыған не айтасыздар?- дегенде, хан мен елшілер бетпе-бет қарсы тұр екен.

«Бұған не айтар екен?»- деп, жиылған көп халық қоршады. Ойда жоқта айтылған сөз хан мен елшілерді таразыға тағы бір тартыпты.

Сонда Қоңтажы хан алтын сапты болат семсерін беліне байлап, жанат ішігін үстіне киіп, қара қасқа тұлпарын мінгелі тұр екен. Хан айтады:

- Ат деген сырты- түк, іші боқ бір тай шығар.- Тон дегенің – бір қойдың терісі шығар. Оны несін сөз қылып айтып тұрсың? [Іс] біткеннен кейін: «Қол сынса, жең ішінде, // Тіс сынса, ауыз ішінде» кете бермек. Қайта сөз қозғаудың не орны бар?- деп, хан теріс айналыпты.

- Ханның сөзі жөн ғой!- дейді өз халқы. Елшілер тағы бір тұйыққа тірелгенде[й] болып, аңырая қалыпты. Сонда тайына мініп тұрған Қазыбек бала тайын тебініп, ілгері шығып айтыпты:

- Қалайша «тіс сынса, ауыз ішінде; қол сынса, жең ішінде» кете бермек? Біз жаманымызды жасырмайтын, жақсымызды асырмайтын елміз! Астындағы мінген аты қанат емей немене?! Қой терісі күн өтпейтін жанат емей немене?! Ауыздағы отыз тіс- болат емей немене?! Қанатынан қайрылуы, болатынан майрылуы, жанатынан айрылуы оңай емес. Хан, табысқаның рас болса, еліміздің адамын; қанатынан қайырмай табыс, болатынан майырмай табыс, жанатынан айырмай табыс! Жаяу, жалаңаш жүре беретін ол сенің құлың емес. Еліміздің ерікті ұлы көрікті болуға тиіс!- дегенде, олақ ойлы, шолақ тілді хан көп алдында Қазыбектен оңбастай болып, тағы да бір жығылды.

Хан енді:

- Жанатыңа жанатым, - деп, үстіндегі жанат ішігін шешеді де, тастайды.- Қанатыңа қанатым,- деп, мінейін деп тұрған қара тұлпарын жігіттің алдына көлденең тартады.- Болатыңа болатым!- деп, беліндегі семсерін береді.

Жабырқап [қалған] жігіт жанатын үстіне киіп, болатын асынып, қара тұлпарға қарғып мініп, елшілерге:

- Шу!- деп, жүріп кеткенде, хан тұрған орнында сілейіп қатып тұрып қалыпты.

Сөйтіп Қазыбектің халық намысымен, қадірлі сөздерімен- қылышынан қан тамған Қоңтажы ханды дегеніне көндіріпті. «Сөз тапқанға қолқа жоқ- деген, «қадірлі сөз қамал бұзар»- деген - қадірлі қариялардан қалған сөз»,- деседі.

Абылайдың Қалдан Шерінге елші жіберуі (екінші нұсқа)

Абылай хан Қалдан Шерінге жауласпай тұрған күнінде көп елші жіберген екен: «Қазақ, қалмақтың тынышланып, бір-біріне тимей тұруы үшін, елдесіп, бітіп келіңдер!»- деп. «Қазақтан көп жолаушы келіпті»-деп, естіген соң, Қалдан шерін ханымы- Қарабас ханымды атқа мінгізді дейді:

- Қазақтан келген жолаушыларды аралап, жансыз байқап, ішінде бітім алып қайтуға тұрарлық кісісі болса, сынап, маған алып кел. Бітім алып қайтуға тұрарлық кісісі жоқ болса, мені көрсетпей, қайырып жіберіңдер. Жөні түзу сөз білерлік біреуін жіберсін!»- деп айтқан соң, Қарабас ханым аралап көріп, төрт кісіні таңдап, Қалдан Шерінге алып барды дейді. Бірі- Қаз дауысты Қазыбек, бірі- Айдабол бидің баласы- Тайкелтір би, бірі- Балтакерей: Тұрсынбай, бірі- Шаржетім: Шақшақ- Жәнібек.

Сонда Қалдан Шерін ханымынан сұрапты:

- Бұларды не сынмен алып келдің?- деп.

Сонда Қарабас ханым айтты дейді:

- Мынау отырған Қазыбек ұйықтағанда, екі қолын екі жаққа, екі аяғын екі жаққа жіберіп, керген төстіктей жатады екен. Оның мәнісі: «Дүниенің төрт бұрышын тірей туған ұлмын!»-дегені. Қара бақайына шейін құт екен! Өлгенде, арулаған жерін басып өткен ел бай болар!»- дейді.- Мынау отырған Тайкелтір-кішкене тілінің ұшы екі айырыла біткен екен. Өнері қара санынан келеді екен. Ер көмей, темір жақтың барып тұрған өзі екен. Екі жақты, бір тілдіге өмірінде сөз бермес!»- дейді.- Мынау отырған- Балтакерей: Тұрсынбай- «құлағы жоқ, шұнақ; құйрығы жоқ, шолақ» екен. Ерлігінен де міні жоқ, еңбектілігінен де міні жоқ. Жалғыз-ақ айыбы- жауы желкесінде екен. Онан басқа қорқар нәрсесі болмаса керек,- дейді,- Мынау отырған- Жәнібек: екі аяқты, бір бастының сырттаны екен, өзінің оққағары бар екен. Күнінде ыңыршағынды отқа жағып, бақайшағынның майын шағатұғын осы екен!»- дейді.

Сонда Қалдан Шерін:

- Мұны осы жерде өлтіріп тастасақ болмай ма?- дейді.

Сонда ханымы айтты дейді:

- «Ханның ақылы баланың шөметейімен бір бәс!»- деген осы екен-ау! «Қазақ, Қалмақтың тыныштығы болсын!»- деп,- елші жіберсін!»- дейсің. Келген елшіні: «Өлтірсек, қайтеді?»- дейсің. Осы отырған төртеуі дүниенің төрт тіреуі сықылды кісі емес пе?! Атса, мылтық өтпейтұғын, шапса, қылыш өтпейтұғын?! - деп, осындай жандарды айтады депті!»- дейді.

Қалдан Шерін сонда бұл төртеуіне – ер басына тоқсан жесірді долгсыз берген екен. Бұрын қазақ, қалмақ арасында шабыншылықта түскендерді мал

беріп, сатып алады екен. Бұл жолы бұлар сатусыз алып қайтты дейді. Сонда бір келіншек қатын Қазыбекке:

- Би ағалар-ау, мен қалып барамын! - деген соң, Қазыбек Қалдан Шеріннен сұрап алған екен дейді.

- Келін мұрдарды кісі бұрын танып қоятұғын екен-ау!-депті.

Абылайдың тұтқын болуы (екінші нұсқа)

Бұл Сарыарқаны бұрынғы уақытта Ноғайлы билеп-төстеп, қоныс қылып: «Он сан Ноғай: Ормамбет би өлгенде, сол Ормамбеттің елі бір Алаша тайдай бүлініпті!» - деген сөз бар. Сонан қалмақ билеп-төстеп, мекен қылған екен. Қара қалмақ Қатысыбан қоңтажының тұсында Он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт: «Аюкенің ауыр қолы»- атанған. «Құба қалмақтың ханы Қалдан Шерін тұсында қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аудырған, басына кара қан жаудырған Абылай хан екен!»- дейді.

«Абылай заманында сүрген дәуренді енді Қазақбайдың баласы- Абылайдан бұрын Адам атадан бері көрген емес. «Абылай заманындағы дәурен қазаққа жоқ, түсіне де кірмес мұнан былай!»- депті.

Ғаламда он сегіз мың жан болыпты,
Бұл сөзім білгендерге таң болыпты.
Жігітлер, құлақ салып, тыңдасаңыз,
Қазақта Абылайдай хан болыпты,-
өлеңге шыққан Абылай - осы.

Қазақ жұртында мақал болып қалды: «Аң алмайтын жаман құс- ат еңбегі, // Абылайдан басқа төре- ет еңбегі»- деп, бұрынғылардың айтуасы: «Қалдан-Шәрипа» хикаясы.

[Қалда]н Шеріннің Сәру деген інісін бір жорықта кезд[есіп], [А]былай өлтірген екен дейді. Қалмақтан шыққан [Сына] батыр Қалдан Шеріннен қашып, Абылайға қорғалаған екен. «Кісімді өзіме қайырып берсін!»- дегенде, Абылай айтты:

- «Мені аямасын!» -деп, пәрмен қылған екен.

Бұл турадан Қалдан Шерін қалмақтың өзінен басқа қоңтажысы болсын, Аюке болсын, - баршасы ат шаптырып , «Сүзекінің қолы»,- деген қол аттандырыпты.

- Көктің астында болсын, жердің үстінде болсын, Абылайды тауып алып кел[індер]!

Ұстап алып келгендерге деп жарлық берді:

- Жайсандарына, тірі ұстап алып өлтірмегенге Аюкенің қызынан туған Топыш сұлуды қалың малсыз беремін!- дейді.

Көкшетауда бүркіт салып жүргенінде, қалмақтың бір жайсаңы Абылайды тірі ұстап алып кетіпті. Жанындағы жолдастары білмей қалыпты.

«Абылайды ұстап алып келеді!»- деп естіп:

- Маған көрсетпей, зынданға салындар, ас-су бермендер, аш сақтандар! Сегізінші күн зынданнан шығарып, айдалаға бір ақбоз үй тіккізіндер. Соның ішіне жалғыз қойындар да, бір аяқ қара суға тобықтай тоң май салындар, қара суға ерімес,- дейді.- Ұрттап жіберейін [десе], аузына бармас. Қара болса, аяққа қолын салып жіберіп, майды бір-ақ жіберер. Егер ақсүйек болса, аштан өліп бара жатса да, майды керек қылмас!- дейді.- Мұны осылайша сынайық,- депті.

Ханының айтқанынша қылып, зынданға салып, сегізінші күн дегенде, ақбоз үйді айдалаға тігіп, жалғыз отырғызып қойып, бір аяқ қара суға тобықтай май салып апарып, қолына ұстата берді.

Абылай суды ішіп еді, майы не ерімеді, не аузына келмеді.

- Үрсем, кетпейтұғын неме едің? Өпкеніммен, келетұғын неме емессің ғой!- деп, қолындағы[ны] пәрменінше лақтырып (ұлақтырып) аспанға бір-ақ атты да, көріп тұрған жігіт –желеңдер көргенінің бәрін айта барды дейді.

- Мұның затында бір асылдық бар қу екен ғой!- дейді. – Енді бір төрт жігіт жалаңаш қылыш алып барындар,- депті. -Ханнан жарлық болды, қарадан жабдық болды. Сіздің мейманаңыз- Құдайдан сізге жазу бұйрық осы болды!- деп, қылышпен шабуға дүрсе қоя бер[індер]!- дейді.- Біреуіңнің астарыңа кіріп кетсе, шауып жіберіндер! Егер сарқасқа текеше қасқайып отырса, шаппандар! Тағы қайта келіндер!- дейді.- Көрген- білгендеріңді айтып келіндер!- дейді.

Қалдан Шеріннің айтқанын түгел орнына келтіріп, жендеттер жетіп барғанда, қаперіне дәнеме келтірмей, қабағын қағып, жасқанбастан, отыра берді дейді.

- Жүрегі тас па, мүйіз бе, бізден қашпады!- деп айтып, қайт[а]дан Қалдан Шерінге қайта келді дейді. Мұны Қалдан Шерін естіп, қасына тоқсан сәргердені алып:

- Абылайдың жүзін көремін!- деп, бір үйд[ін] ішін түзеттіріп, патшалық тақ орнатып, тоқсан сәргердесімен тоқсан бір болып, патшаның тағынан басқа бос жер қоймай, қатарын түзеп отырды дейді.

Сонан соң:

- Абылайды шақыр!- дейді.- Қара болса, жан-жағына қарап, бос жер жоқ болған соң, босағаға отыра кетер!- дейді.

Көп сәргерденің бірі болып, бұлардың арасына отыр[ып] :

- Ал, Абылайды осы үйге шақырып келіндер!-дейді. – Ешқайсың қағылып, орын бермендер!- дейді.- Қара болса: «Бос жер ғой!»- деп, босағаға